

Острозькі оправи кириличних стародруків

Попри те, що проблематика дослідження оправ книжкових пам'яток, так і комплексного дослідження, зокрема стародруків цілісно із їхніми оправами перебуває в полі зацікавлень українських фахівців, все ж до цього часу багато питань щодо первісних оправ стародруків залишається практично не порушеними. Зокрема, нам невідомі спроби встановлення оправ, сучасним виданням Івана Федорова, чіткі атрибуції львівських, київських або й інших оправ, зокрема, стародруків, другої половини XVI ст., хоча наявні у книжкових збірках примірники тогочасних стародруківаних та рукописних книг дозволяють спробувати атрибутувати такі оправи. Більш-менш чітко встановленими є львівські оправи середини XVII ст., зокрема, виготовлені М. Сльозкою [6, 3], а пізніше друкарнею Львівського братства, а також київські оправи Києво-Печерської лаври [8, 4, 5]. Нескладно атрибутовуються на масиві, однак потребують проведення робіт по виявленню і публікації спільних елементів чернігівські, унівські, почаївські оправи, пов'язані із відповідними виданичими осередками, детальні зауваження з цього приводу зафіксовані, зокрема, у ґрунтовних, насичених фактографічним матеріалом публікаціях О. О. Гусєвої [4, 5]. Маємо надію на подальші дослідження, присвячені палітурницькій діяльності зазначених видавничих осередків. Порівняно інтенсивніше триває дослідження оправ із приватних бібліотек, власницьких суперексліbrisів тощо.

На цьому тлі справа ідентифікації острозьких оправ перебуває у дещо кращому становищі. У дослідженнях українських науковців фіксуються спроби атрибуції ранніх острозьких оправ, виготовлених у 90-х р. XVI ст. (про них детальніше далі). Однак із цього часу палітурництво було добре налагоджене в Острозі у першій половині XVII ст., а можливо, й у пізніший час. Палітурники систематично фіксуються в описах Острога, відтак вони мали виконувати певну роботу. Фахові навички палітурної справи нерідко мали й друкарі, які також проживали в Острозі. Однак оправи острозького походження поки що не були ідентифіковані. А збережений матеріал, зокрема, стародруківані пам'ятки в шкряпних або пергаментних оправах із тисненням, що у достатній кількості представлені у сучасних збірках, мають надати можливість врешті виявити та ввести в науковий обіг подібні оправи, на що ми покладаємо надію.

На сучасному етапі дослідження ми проаналізували острозькі оправи на масиві примірників збірки Національної бібліотеки України імені В. І.

Вернадського (далі – НБУВ), де зараз нараховується 14 острозьких видань у 51 примірнику [5, № 437-450]. Особливості острозьких видань збірки НБУВ зафіксовані у багатьох публікаціях [12, 2 та ін.]. Відомі дослідникам і введені у науковий обіг й кілька гіпотетично острозьких «правидавничих» оправ. Однак їх характеристику варто розпочати із того, що для даного періоду розвитку української книжкової справи варто говорити не про видавничі оправи в сучасному розумінні, а про місцеві сучасні видання оправ. На нашу думку, у другій половині XVI-XVII ст. в українських друкарнях не існувало обов'язкової практики виготовлення стандартних однакових оправ навіть для частини тиражу. У залежності від потреб певна кількість примірників могла переплітатися у вартісні оправи із дошок або із картону, обтягнутих шкірою із тисненим орнаментом. Такі оправи могли бути виготовленими під замовлення – або ж дарувальника, або ж того, хто купував видання і хотів його оправити для власної збірки.

Тепер охарактеризуємо ті оправи, що мають бути острозькими. Насамперед це оправа одного із примірників «Книжиці у десяти розділах» 1598 р. (шифр зберігання Кир.665), із суперекслібрисом В. К. Острозького [11, С. 76; 12, С. 50]. Вірогідно, відтиснений на її верхній книшці суперекслібрис із гербом кн. Острозьких має засвідчувати її приналежність до бібліотеки В. К. Острозького. Суперекслібрис має вигляд овального медальона із чотиричасним картушем із традиційними гербами Острозьких та наверхшам з п'яти пір'їн. Для порівняння відзначимо подібне зображення герба Острозьких на звороті титулів таких видань, як Біблія 1581 р., «Книга о посництві» Василя Великого 1594 р. та «Маргарит» Іонна Златоуста 1595 р., однак у суперекслібрис має дещо скромніше орнаментальне обрамлення.

Оправа «Книжиці удесяти розділах» із темно-коричневої шкіри із тисненим орнаментом – на верхній кришці у вигляді кілька рамок по краю, чотирьох орнаментальні прикраси по кутках рамок, і чотири дрібніші прикраси біля середника. Нижня кришка – такі ж смужки із маленькими округлими медальонами із чоловічими профілями в орнаментально-рослинному обрамленні. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. книжку було відреставровано, у тому числі її оправу шляхом дублювання старої шкіри на нову. Відтак проаналізувати первісні форзаційні папір, характер плетіння капталу та інші особливості вже не можливо. Ще одним аргументом для атрибуції цієї оправу як ймовірно острозької стало виявлення в ній макулатурних аркушів цього ж видання травневого набору.

Відома та атрибутована дослідниками й інша гіпотетично острозька оправа на примірнику видання «Апокрисису» Х. Філалета 1598-1599 р. зі збірки НБУВ (шифр Кол. Попова 157), оскільки під нею Я. Д. Ісаєвич ви-

явив такі ж макулатурні аркуші «Книжиці у десяти розділах» травневого набору, однак розміщені по два (формат у четвірку) відповідно до формату видання «Апокрисису». На основі цього факту І. З. Мицько висловив припущення про острозьке походження оправи примірника [11, С. 122]. Однак варто зауважити, що цей примірник має середник із зображенням Ісуса Христа, який використовували в якості власної символіки члени ордену єзуїтів.

У процесі дослідження ми спробували виявити спільні елементи інших оправ збірки НБУВ порівняно із «Апокрисисом» та «Книжицею», а також залучити до цього й інші фактори – подібність оправ між собою, філіграні форзаці аркуші, характер плетення капталу та кріплення блоку, особливості застібок. Одразу ж відмітимо, що ідентичних оправ до «Апокрисису» та «Книжиці» виявити не вдалося. Однак аналіз примірників «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. показав, що примірники Кир.656 та Кир.744 мають подібні між собою оправи однакового коричневого кольору із тисненням. Ці ж примірники мають й ідентичний характер кріплення блоку та плетення капталу та закріплення кришки, хоча одна із оправ має п'ять бинтів, а інша – чотири. Також обидві книжки мають однакові прямокутні металеві застібки-пробої зі світлого металу. Цих факторів замало для беззаперечної атрибуції оправ як острозьких, але такий матеріал спонукає для подальших пошуків та співставлень оправ різних примірників.

У примірнику Кир.656 на верхній кришці тиснення у вигляді рамки із лінійних смужок різної товщини та смужок, заповнених медальйонами із людськими зображеннями у рослинному обрамленні та тоншою із орнаменту. У середньому полі розміщуються чотири плетені наріжники і інші орнаментальні прикраси двох видів. Прямокутний середник із незрозумілим напівстертим зображенням. Нижня кришка розграфлена вертикальними та горизонтальними смужками із овальними медальйонами із людськими зображеннями у рослинному орнаменті двох видів та лінійками. Примірник походить зі збірки Києво-Михайлівського монастиря, раніше побутував на Західній Україні – перед друкованим текстом вставлене рукописне житіє Василя Великого та подвійна гравюра із зображеннями св. Каліста та Григорія Двоєслова відповідно із стрятинського Службника 1604 р. та крилоського Євангелія учительного 1606 р. [1, С. 223-225]. Обидві гравюри пов'язуються дослідниками із діяльністю П. Беринди.

Примірник Кир.744 має оправу із дощок у коричневій шкірі зі сліпим тисненням. Тиснення на верхній кришці у вигляді рамок із лінійок різної товщини та кількох видів орнаментальних прикрас. У центрі прямокутний середник із майже витертим незрозумілим зображенням. Нижня

кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із лінійок та різного орнаменту, у тому числі й у вигляді медальонів із людськими зображеннями трьох різних розмірів. Примірник походить, вірогідно, зі збірки Мильчанського Різдвабогородицького монастиря (зараз с. Мильча Дубенського р-ну Рівненської обл.).

Такі ж застібки є й на примірниках «Книги о посництві» Кир.4477п та острозької Біблії 1581 р. Кир. 652, подібні, однак дещо товщі – на примірнику «Книги о посництві» Кир.1194п, що разом із іншими чинниками може вказувати на виготовлення всіх цих оправ в одній палітурні, приміром, в Острозі. Примірник «Книги о посництві» Кир.4477п, що має одну таку ж саму застібку, як і два попередні, оправлений в дошки, обтягнені чорною шкірою із тисненням золотом та сліпим тисненням. Оправа монтована із іншої пізнішої світло-коричневої шкіри, яку вставлено на корінці. Тиснення на верхній кришки у вигляді рамок із лінійок, плетінок та смужки орнаменту. У внутрішньому полі вміщено овальний середник із зображенням Богоматері із Богонемовлям у короні зі скіпетром у серцеподібному медальоні, який тримають два ангели. Кибалкові наріжники з плетінням. Внутрішнє поле прикрашене віньєтками (басмами заповнення) чотирьох розмірів. Тиснення нижньої кришки горизонтальними та вертикальними смужками, орнамент яких через потертість не встановлюється. Обріз примірника фарбований червоним. Походить він зі збірки Києво-Печерської лаври. Ідентичних елементів орнаменту із усіма іншими описаними оправами не має.

Як одну із ідентифікуючих ознак видавничих оправ можна використовувати водяні знаки форзацних або припалітурних аркушів. Аналіз паперу форзаців показав, що лише в одному із примірників «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. Кир.1194п обидва форзаці мають філігрань Ястжембець у бароковому картуші із завитками [15, № 2685 (1595, 1598)], таку ж, як на аркушах із друкованим текстом цього видання. Такий форзацний папір підтверджує, що оправа для книги була виготовлена невдовзі після її друкування. Щодо її оформлення, то на верхній кришці уміщено ромбовидний середник із випуклим неорнаментованим овалом у центрі, наріжники у вигляді рослинних шнурів, кілька рамок, у тому числі лінійних різної товщини, а також смужки із профільними людськими зображеннями («головами») між рослинними віньєтками, і рамкою рослинного орнаменту. Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смугами із «головами». Примірник також походить зі збірки Києво-Печерської лаври.

Щодо виготовлених в Острозі оправ ранішого часу, то поки що такі оправи не виявлені. Логічно було б припустити, що під час друкування

та продажу острозьких Біблій 1581 р. частина тиражу перепліталася та продавалася в палітурках. Однак поки що перегляд масиву примірників острозької Біблії 1581 р. (опрацьовано близько 70 примірників), не продемонстрував ідентичних оправ із характерними для цього видання особливостями. Однак декілька разів нам траплялися візуально схожі оправи із різних збірок. Їхнє подальше детальне порівняння між собою може привести все-таки до ідентифікації острозьких місцевих оправ 80-х років XVI ст. Уже на прикінцевому етапі роботи ми все ж таки спробували визначити як острозьку оправу одного із примірників Біблії збірки НБУВ Кир.652, оскільки вона має такі ж само прямокутні металеві застібки зі світлого металу, як і примірники «Книги о посництві». Оправа цього примірника монтована із кількох типів шкіри – коричневої з тисненням на верхній кришці, що є первісною, світлого пергамену на корінці і на нижній дошці. Тиснення верхньої кришки у вигляді смужок рослинного орнаменту різної товщини, кибалкових наріжників з євангелістами, овального середника із Ісусом Христом із написом по колу. У верхній частині рамки відтиснено в'язку назву книги «Біблія словенські». Цей примірник відомий дослідникам і зафіксований у багатьох публікаціях головним чином завдяки давнім власницьким записам В. Зенковича-Тихинського 1594 р., що жив у Подорозьку. Тобто не пізніше 1594 р. примірник уже мав оправу. В подальшому він перебував у збірках Жировицького монастиря, зголом – польського короля Станіслава Августа Понятовського, потім Кременецького ліцею, до бібліотеки потрапив у складі збірки Київського університету св. Володимира.

Ще одну давню оправу має інший примірник острозької Біблії 1581 р. з шифром Кир.766 – дошки у коричнево-червоній шкірі із тисненням, на верхній кришці тиснення у вигляді рамки та маленького овального середника. Можливо, ця оправа також виготовлена в Острозі. На нижній кришці тиснення у вигляді горизонтальних та вертикальних смужок із чоловічими профільними зображеннями в овальних медальонах у рослинному обрамленні. Давніша оправа реставрована на корінці іншою шкірою світло-коричневого кольору. Наліпка на корінці із тисненням «Библія». Серед особливостей можна відзначити тиснення із людськими зображеннями, одне із яких – в анфас із променистим німбом. Орнаментальне тиснення подібного малюнку є на оправі примірника «Книги о посництві» Кир.656. Примірник Біблії Кир.766 має записи середини XVI ст., що вказують на її побутування на кордоні Волині та Галичини, пізніше перебував у збірці Киво-Печерської лаври.

Острозьку оправу дещо пізнішого часу вдалося ідентифікувати на примірнику «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. зі збірки Держав-

ного історико-культурного заповідника в місті Острозі. Його дослідження показало, що для форзацних аркушів використано папір із водяним знаком острозької папірні, що своїм малюнком зображує чотиридільний герб князів Острозьких, подібний до уміщеного у «Книзі о посництві» Василя Великого 1594 р. – на щиті в орнаментальному обрамленні герби Юрій Змієборець, Погоня, Острозьких та Конча, зверху чотири пір'їни. Однак філігрань вже має зношеність – замість зображення гербу Острозьких – сполучення Леліви і Огоньчика (лівий нижній фрагмент гербу) бачимо лише риску, інші елементи втрачено. При друкуванні самої книжки Василя Великого 1594 р. такий папір не використовувався, тобто не може бути припалітурним чи охоронним.

Як відомо, місцеве виробництво паперу в Острозі було налагоджене починаючи з 1595 р. [9]. Виявлений на припалітурному аркуші водяний знак такого сюжету О. Я. Мацюк датує 1606-1607 рр. [10, № 368, С. 141, 261, 274] із посиланням на дослідження М. Гембаровича [14, № 122]. За публікаціями дослідників місцевої острозької папір було використано у наступному після «Книги о посництві» острозькому виданні – «Маргариті» Іоанна Златоуста 1595 р. [С. 60-61; № 362-364, С. 141.], однак виявити такий папір у цьому виданні нам не вдалося. Наші дослідження показали, що острозький папір доволі активно використаний у таких виданнях місцевого друку, як «Книжиця у десяти розділах» (Острог, 1598), «Апокрисис» Христофора Філалета 1598-1599 р., «Отпис на лист» Клірика Острозького 1598 р., Псалтир 1598 р. і пізніші.

Використання острозького паперу для форзаців «Книги о посництві» Василя Великого може вказувати на наявність у примірнику острозької видавничої оправи або ж оправи місцевого виробництва. Оскільки філігрань форзацних аркушів датується щонайменше на 10 років пізніше від часу друкування книги, то ці аркуші не могли бути видавничими, а потім використаними палітурником. Навряд чи папір острозького виробництва надходив для продажу в інші населені пункти, де працювали палітурні. Відтак оправу цього примірника можна вважати виготовленою в палітурні Острога у перших роках XVII ст. Оправа виготовлена із коричневої шкіри, на верхній кришці міститься тиснення у вигляді кибалкового середника із Розп'яттям та кількох рамок, у тому числі й орнаментальних. Внутрішнє поле навколо середника прикрашене кількома видами рослинних віньєток. Одна із рамок складається із медальонів у вигляді зображень польських королів та королів в орнаментальному обрамленні (у підписах читаються імена Сигізмунда, Бони, Сибели та ін.). Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із людськими зображеннями, в тому числі з таким само тисненням, як і на верхній кришці.

Вже давно постало питання щодо можливості ідентифікації острозьких оправ дещо пізнішого часу. Таке комплексне дослідження можливе на масиві стародруків зі збірки А. А. Острозької Ходкевичевої, онуки В. К. Острозького, на збережених досьгодніх десятках примірників як у збірці НБУВ, так і у фондах Острозького заповідника. У тому числі віднайдено багато книжок з її ідентифікованими суперекслібрисами, що вказують на приналежність їх до її приватної (або ж донаційної до єзуїтської колегії) бібліотеки. Інші стародруки не мають суперекслібриса, однак мають однакові оправы зі світлого пергаменту із майстерним тисненням, переважно у вигляді смужок та рамок. У публікації Ю. М. Шемети здійснено спробу ідентифікації та аналізу донаційних оправ А. А. Ходкевичевої Острозької до єзуїтської колегії. Наше порівняння тиснення цих оправ та оправ примірника «Книги о посництві» показало, що тут є ідентичні елементи. За браком місця ми маємо надію опублікувати матеріал щодо оправ збірки Острозької єзуїтської колегії в подальшому. Однак обов'язково відмітимо, що на форзацах вже кількох примірників зі збірки Острозької єзуїтської колегії вдалося виявити філіграні острозької папірні із зображення гербу Острозьких – сполучення Леліви і Огоньчика в овальному картуші, подібні до якої О. Я. Мацюк датує 1640 р. [10, № 370-371, С. 142]. Найявність острозьких філіграней на форзацах стовідсотково доводить факт виготовлення оправ саме в Острозі – наприклад, примірники НБУВ In.655, In.863/10, In.863/15-16. Це твір з астрономії Тіхо Браге, виданий у Франкфурті 1610 р., та два томи багатотомного видання творів Фоми Аквінського, надруковане в Антверпені 1612 р. Перша із книг має запис про вкладення до Острозької колегії 1636 р., друга (т. 10) – подібний запис 1640 р. Відмітимо також, що острозькі оправы збірки єзуїтської колегії мають такий само тип кріплення оправы та плетення капталу, а також застібки-пробої однакової форми зі світлого, переважно жовтого, металу. Всі ці факти доводять виготовлення чималої кількості високоякісних пергаментних та шкіряних оправ в Острозі у першій половині XVII ст. Відтак маємо надію на більш певну і аргументовану атрибуцію більш ранніх острозьких оправ, до якої долучаться фахівці з України та зарубіжжя.

Література

1. Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI-XVII ст. / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 10. – К., 2005. – С. 212–231.
2. Бондар Н. П. Доробок Острозького культурно-видавничого осередку в фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Н. П. Бондар // Наукові записки / Національний університет «Острозька академія». Сер. «Історичні науки». – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 393–412.

3. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки / О. Гальченко // До джерел: Зб. наук. праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ-Львів, 2004. – С. 810-827.

4. Гусева А. А. Украинский переплет XVII-XVIII вв. / А. А. Гусева // Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI-XVIII вв.: Метод. рекомендації. – М., 1997. – С. 43-51.

5. Гусева А. А. Украинский переплет 17-18 в. / А. А. Гусева // Книга: Исследования и материалы. – Вып. 74. – К., 1997. – С. 143-154.

6. Исаевич Я. Д. Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях / Я. Д. Исаевич // Федоровские чтения. 1973. – М., 1976. – С. 52 (фото).

7. Кириличні стародруки XV-XVII ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. С. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. – К., 2008. – 232 с.: іл.

8. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII-XVIII ст. / П. Курінний. – К., 1926. – С. 5-39 – (Окремий відбиток з першого тому УНІК).

9. Мацок О. Я. Острозька папірна кінця XVI-XVII ст. / Орест Мацок // Острозька давнина: Дослідж. і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37-39 : іл.

10. Мацок О. Я. Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацок. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с.: іл.

11. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576-1636 / І. З. Мицько. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.: іл.

12. Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України / М. А. Шамрай // Український археографічний щорічник. Нова сер. Вип. 2. – К., 1993. – С. 48-53.

13. Шемета Ю. М. Суперекслібрис Анни-Алоізи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Юлія Шемета // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 157-171.

14. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – Т. 10. – З. 1-2. – S. 1-83: 30 tabl.

15. Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIII a.: atlasas = Лауцвявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: атлас / E. Laucevicius. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 с., 287 с.